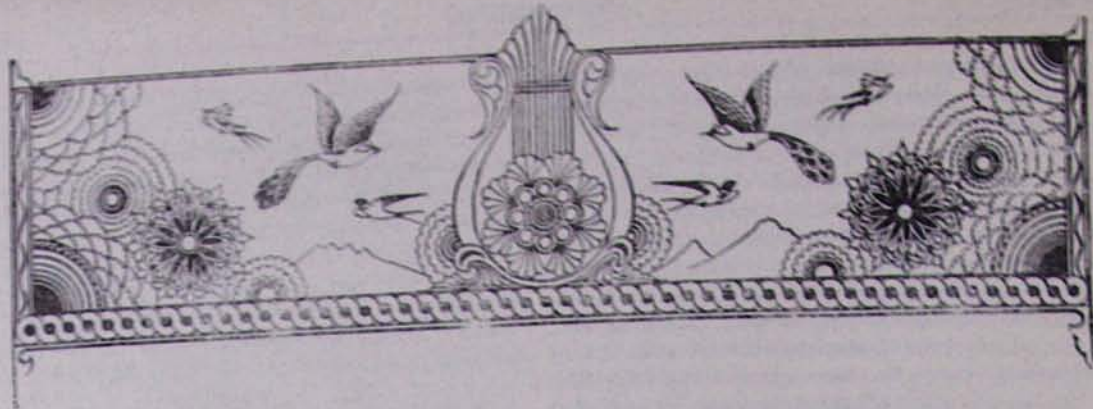

Ա. ՔՅՈՇԿԵՐՅԱՆ

ՓԱՐԻԶԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ № 79 ԳԱՆՁԱՐԱՆ-ՏԱՂԱՐԱՆԸ

Ա. ԳԱՆՁԱՐԱՆ

Հայ ձեռագրական մշակույթի հարուստ հավաքածուի մասն են կազմում նաև Գանձարանները, որոնց թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի: Այդ ժողովածուները չունեն միանման կառուցվածք. երբեմն կազմված են լինում միայն զանգերից, իսկ շատ աղեկի հաճախ զանգերից և նրանց կցված համապատասխան տաղերից, մեղեդիներից ու հորդորակներից. կան նաև ժողովածուներ բաղկացած երկու մասից. նախ՝ Գանձարան, որտեղ բացատապես զանգերն են, ապա՝ Տաղարան, որտեղ գտնվում են տաղերը, մեղեդիներն ու հորդորակները¹: Այս վերջինների նման է Գանձարանների մեզ հայտնի հնագույն օրինակը՝ Փարիզի Ազգային Մատենադարանի № 79 ձեռագիրը, որի քննությունն էլ նվիրված է ներկա հոդվածը:

Խնդրո առարկա ձեռագրի վերջում պահպանված է Տաղարանի գրչի ընդարձակ հիշատակարանը, որտեղ նշված է ընդօրինա-

կության ժամանակը՝ 1241 թ.: Մինչև օրս մասնագետների կողմից այդ թվականը վերագրվել է նաև առաջին մասին՝ Գանձարանին: Պիտի ասել, որ սույն հիշատակարանին անդրադարձել են շատ բանասերներ, սակայն ձեռագիրն ինքը առանձին ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Նրա մասին առաջին անգամ խոսում է հ. Ղ. Ալիշանը, քերթով հիշատակարանի այն հատվածները, որտեղ ակնարկվում է ոմն Հովսեփ երածը՝ տաղերի, ինչպես և Հեթում թագավորի եղբայր՝ Բարսեղի մասին²: Նույն այդ Հովսեփը հետաքրքրել է Հ. Տաշյանին³, ինչպես նաև ուրիշների. գրեթե բոլորն էլ սահմանափակվել են հիշատակարանի սոսկ նրան վերաբերող մասով: Մ. Պոտուրյանը զանձարանային նյութերի մասին իր գրած հոդվածում նույնպես կանգ է առնում Փարիզի այդ ձեռագրի վրա՝ իրեն հնագույն Տաղարանի⁴, իսկ Ֆր. Մակլերը տալիս է նրա համառոտ

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 223, 517:

² Հ. Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 477—478:

³ Հ. Մ. Պոտուրյան, Միջին դարու հայ կրոնական բանաստեղծություն, «Բազմավեպ», 1905, էջ 557:

⁴ Գանձարանների կառուցվածքային տարբերությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Քյոշկերյան, Գրիգոր Նարեկացու զանգերն ու Գանձարանների սկզբնավերումը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 10, Երևան, 1971, էջ 55—68:

նկարագրությունը⁵: 1824—1825 թթ. Արսեն Բագրատունին Փարիզի Ազգային Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերից ընդօրինակում է զանազան նյութեր՝ կազմելով մի ժողովածու, որը մուտք է գործել Վենետիկի ձեռագրերի հավաքածուն «Հասարակականից նախնեաց, Ա» խորագրով (№ 294): Այստեղ գետնոված են մեզ ծանոթ Գանձարան-Տաղարանից երկու գանձ և ինը տաղ: Բերված է նաև Տաղարանի հիշատակարանն ամբողջությամբ: Բ. Սարգսյանը ձեռագիրը գնահատում է իբրև խիստ արժեքավոր մի ժողովածու և՛ «խոր հնության համար», և՛ այն բանի, որ «ըստ վկայության Հ. Արսեն Բագրատունի լուսանցից վրա կնշանակվին երբեմն երբեմն՝ հանդեպ երգոց՝ պարսիկ ձայն, ասորի ձայն (իմա՝ եղանակը), որ մեծապես կրնա նպաստել մեր միջնադարյան երաժշտության ծագման և զարգացման ուսումնասիրության»⁶: Նշված հիշատակարանը հրատարակել է նաև Գ. Հովսեփյանը⁷, իսկ ձեռագրի առավել մասնաճիւղն նկարագրությունը՝ ներառյալ բոլոր հիշատակարանները և գանձերի խորագրերն ու տաղերի սկզբնատողերը, տվել է Մեսրոպ Մազիստրոս Տեր-Մովսիսյանը⁸:

Գանձարան-Տաղարանների մեզ հետաքրքրող այս հնագույն օրինակը մինչև այժմ բանասիրությանը հայտնի է եղել հիմնականում այս չափով միայն: Մենք նրան ծանոթացել ենք մանրամասն պատկերի միջոցով⁹ ու նկատել մի շարք առանձնահատկություններ, որոնց շնորհիվ փոփոխվում ու ճշգրտվում են որոշ հարցեր:

Ինչպես պարզվում է Ֆր. Մակլերի կազմած ձեռագրացուցակի առաջաբանից, հիշյալ ժողովածուն արքա Սըվենի ջանքերով Կոստանդնուպոլսից ու նրա շրջակայքից ձեռք բերված հայերեն ուրիշ ձեռագրերի հետ միասին մուտք է գործել Արքունի գրատուն 1730 թ. և գրանցվել 50 համարի տակ, իսկ այժմ հայտնի է իբրև Ազգային Մատենադարանի Հայկական հավաքածուի № 79 Գանձարան-Տաղարան:

⁵ Fr. Macler, Catalogue des MSS arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, էջ 36—37:

⁶ Հ. Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Միխայիլեանց ի վենետիկ, Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1086:

⁷ Գաբրիել կաթ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 946—947:

⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ժողովածու:

⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Մանրամասնականների բաժին, № 453:

Ձեռագիրը բաղկացած է 403 թերթերից. գրված է թղթի վրա, բոլորգրով, միասյուն: Սկսվում է Գանձարանով (թերթ 1ա—315բ) և ավարտվում է Տաղարանով (թերթ 316ա—396բ). վերջում գտնվում է «Սրբասացությունք սրբոյ պատարագի զատկաց» (թերթ 397ա—402ա), որին հաջորդում է Տաղարանի գրչի ընդարձակ հիշատակարանը (թերթ 402ա—403ա): Վերջինից տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրն ընդօրինակվել է Դրագարկում 1241 թ. Հովհաննես գրչի ձեռքով. նրան օգնել է Գրիգորը գրելով գանձերը. «Կատարեցաւ երգարանս տաղաց ձեռամբ Յոհաննիսի յետին և յոգնամեղի, ի թուականիս Հայոց ՈՇՂ, ի վանս մեծ ուխտի և հոշակաւոր անապատոս Դրագարկ կոչեցեալ, ի թագաւորութեանն Հեթոմոյ որդոյ Կոստանդեա: Եւ է առաջնորդ ուխտիս մեծն Բասիլիոս» եղբայր թագաւորին Հեթոմոյ, և դիտապետ և արքայալ իշխանութեան մեծ և հոշակաւոր դղեկին Հոռովկային՝ տէր Կոստանդին, արժանաւոր այնմ աշտիմանի... և Գրիգոր գրագիր, որ ամենընդակն եղև և գրեաց ԳԲարոզին, իշեաջիք ի Տէր...»:

Այս վկայության հիման վրա ձեռագրի առաջին մասի՝ Գանձարանի ընդօրինակությունը վերապահվել է Գրիգորին: Ֆր. Մակլերն ընդունում է նաև առնվազն երկու այլ գրիչների առկայությունը, սակայն նրանց մասին ոչինչ չի ասում, իսկ Մ. Տեր-Մովսիսյանի իրավացի ենթադրությամբ, Գրիգորից ու Հովհաննեսից բացի, եղել է «անհայտ ոմն», այսինքն, ևս մեկ գրիչ, որն ընդօրինակել է ընդամենը մի քանի թերթ գրադեցնող պատարագի նյութերը:

Ինչպես նախօրոք նշվեց, ձեռագրի ուշադիր քննությունը մեզ հանգեցրել է այլ համոզման: Պարզվում է, օրինակ, որ ձեռագրի Գանձարան և Տաղարան մասերը օրգանական ամբողջություն չեն կազմում, հետո են միակցված իրար, ուստի Տաղարանի ընդօրինակության թվականը չի կարող վերաբերել նաև Գանձարանին: Բացի այդ, զանազան փաստերի օգնությամբ ճշտվում է, որ Գանձարանում տեղ գտած հեղինակներից Գեորգը՝ Սկևռացին է, իսկ Մովսեսը, հավանաբար, նրա աշակերտ՝ Մովսես Երզնկացին: 13-րդ դարի երկրորդ կեսում ապրած այս երկու գանձասացների առկայությունն էլ, իր հերթին, թույլ է տալիս ասել, որ Գանձարանը պետք է ընդօրինակված լինի ավելի ուշ, քան Տաղարանը: Ձեռաքրքրական նորություններ է բովանդակում նաև ձեռագրի Տաղարան մասը: Բնությունը պարզում է, որ այն սկզբից թերի է, և այժմ պակասող թերթերում, հավանաբար, եղել են գանձեր: Կարևոր է և այն, որ Տա-

դարանում տեղ են գտել Հովհաննես Երզնկացուն վերագրվող երկու տաղ՝ նույնպես կապված շիրտությունների հետ: Ահա այս հարցերի պարզաբանման համար հարկ ենք համարում Փարիզի № 79 Գանձարան-Տահարանի երկու մասերը ներկայացնել ավելի հաճախակիորեն, առանձին-առանձին:

Առաջին իսկ հայացքից սկսելիս է դառնում ձեռագրի երկու մասերի գրչական տարբերությունը. Գանձարանն, օրինակ, գրված է գեղեցիկ ու կանոնավոր ձեռագրով և ունի տողերի գրեթե անխախտ քանակ (տասնհինգ, երբեմն տասներորդ): Այն գուրկ չէ նաև մանրակարգներից: Սկզբում կա մի պարզ կիսախորան, ապա՝ զարդագիր սկզբնատառեր, որոնք սույն գծանկարներ են՝ կատարված թերևս հենց գրչի ձեռքով: Ի տարբերություն Գանձարանի, Տահարանն ընդօրինակված է նվազ խնամքով և ուրիշ ձեռքով. տողերի քանակը քանակներ է (սկզբի մի քանի թերթերում՝ տասներորդ): այստեղ չկա ոչ մի զարդագիր կամ մանրակարգ: Ձեռագրի երկու մասերի համեմատությունն ի հայտ է բերում նաև պրակակալման մեջ նկատվող անհամապատասխանություններ: Գանձարանն ունի Ա—ԻԷ պրակ, յուրաքանչյուրը՝ տասներկու թերթից (թերթ ընկած լինելու պատճառով թերի են ԺԵ և ԻԷ պրակները): Այլ է Տահարանը, որն ունի Ը—ԺԸ պրակ (Ա—Է պրակները պակասում են)¹⁰ յուրաքանչյուրը բաղկացած ութ թերթից (բացառությամբ մի քանիսի):

Այս բացահայտ տարբերությունները ենթադրել են տալիս, որ մենք գործ ունենք երկու առանձին ժողովածուների հետ: Այդ երկուսն էլ նաև թղթից. թեև մանրաժապավենը թույլ չի տալիս որոշակիորեն տեսնել նյութի մանրամասները, այնուամենայնիվ, նկատելի է, որ ձեռագրի երկու մասերը գրված են տարբեր թղթերի վրա: Պարզ է, որ, թեև, որ Գանձարանը Տահարանից անկախ է, ուստի վերջինիս հիշատակարանը չի կարող վերաբերել նաև ձեռագրի առաջին մասին՝ Գանձարանին:

Այդ, ե՞րբ է ընդօրինակվել Գանձարանը. Տահարանի հետ միաժամանակ, նրանից առաջ, թե՛ ավելի ուշ: Մեր կարծիքով, հավանական է վերջինը: Հանդիպելու համար ավելի մոտիկից ծանոթանանք նրա բովանդակությանը:

Գանձարանն սկսվում է նյութերի ցանկով (Ա—ԾԸ), որին հաջորդում են զանգեղ, բոլորն էլ համարակալված, թվով հիսուցյոթ: Բացակայում է ցանկում նշված Ծննդյան տոնի ութերորդ օրվա զանգը: Ժողովածուն հնագույն շրջանի մի շատ ուշագրավ օրինակ է, որտեղ բոլոր զանգերը (բացի երե-

քից) դեռևս կոչվում են «բարոզ»: Այստեղ կան զանգեր նկարված ոչ միայն տեղումնա-կան տոներին ու սրբերին, այլև Վարդանանց, Բարսեղանց, Ղևոնդյանց ազգային տոներին: Ձեռագրի այս առաջին մասն, ընդհանուր առմամբ, ներկայանում է իբրև ամբողջական մի ժողովածու, բաղկացած բացառապես զանգերից: Տալոթ, գրչի կամ ընդօրինակչության թվականի մասին ոչ մի նշում չկա: Վերջում՝ 315ր թերթում, պահպանվել են հետագայի երեք տարբեր հիշատակագրություններ, որոնցից առաջինի համաձայն ձեռագիրը 1361 թ. եղել է Գարանադաց զավառի Ջորնհանգիստի Սուրբ Լուսավորչի գերեզման կոչված սրբավայրում: Ստորև թերթում ենք այդ հիշատակագրությունները.

ա) «Ես Համալ Խարուն Ազին դուստր, որ տոնի գին թանջիրայն ի Ջորնհանգիստ Սուրբ Լուսավորչին գերեզմանին ի իշատակություն, յախտեանս յախտեցից ինձ և ծնողաց իմոց. և այլ մարդ ի հետ գրուց չունի, ո՛չ իմ որդի, ո՛չ եղբայր, ո՛չ ատաք, ո՛չ բնիկ, հետ իմ թանջիրին գրուց չունի, ո՛չ առաջնորդ ուխտիս, ո՛չ այլ իշխանատր չունի իշխանություն, որ կամ ծախեն, կամ գրավորեն, կամ ի վանացս հանեն: Ով որ հանէ կամ ծախէ, ինք գիտէ ու Սուրբ Լուսավորչին, թվ. ԸԾԺ (1361)»:

բ) «Ես Գոհար յԱզիզս ի յԱստուէն, դուստր թագորշահին, որ գնեցի զխանակին արտին գն ալ. ու դրի Սուրբ Լուսավորչին գերեզմանն ինձ իշատակ ու իմ ծնողացս, յախտեանս յախտեցից: Մարդ ի հետ այն արդին¹⁰ գրուց չունի, ո՛չ իմ աղբարն, ո՛չ ատաք, ո՛չ բնիկ մարդ ի հետ գրուց չունի: Ով այլ սառ¹¹ կամ գրուց հետ այն ար(տ)ին այնէ՛ դատած ու կապած գայ առ (իս):

գ) «Ես Մկրտիչս, որդի Քրիստոստրին ի յԱստուէն, որ տոնի Ծ ալ. ի Մալմուլայ քարն ի Լուսավորչին դուռն՝ իշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և զարմից իմոց որ իշեն»:

Այսպիսով. մեզ հայտնի է դառնում, որ Գանձարանը պետք է ընդօրինակված լինի 1361 թ. առաջ: Միաժամանակ, ինչպես նկատեցինք, նրանում տեղ գտած հեղինակներից երկուսի՝ Գեորգի ու Մովսեսի ով լինելը ենթադրել է տալիս, որ Գանձարանը չէր կարող ժամանակակից լինել Տահարանին: Այժմ անդրադառնանք այդ երկու զանգաստերից յուրաքանչյուրին՝ առանձին-առանձին:

Գեորգի անունով մեզ հայտնի են հենց նույնքան զանգեր, որքան գտնվում են հիշ-

¹⁰ Իմա՝ արտին:

¹¹ Հավանաբար «տառ» — բողոք, վեճ:

յալ ձեռագրում, այսինքն՝ տասներեք միավոր, որոնք հիմնականում հանդիպում են հնագույն շրջանի ժողովածուներում: Այդ գանձերից միայն մեկը՝ նվիրված քառասուն վկաներին, իր ծայրակապով հոդում է «Գեորգ Անեցի»։ մնացյալները գրված են նույն չափով (5—5, որը հազվադեպ է խախտվում), բոլորն էլ ունեն միատեսակ ծայրակապ՝ «Գեորգեա բան» (երբեմն՝ «Գեորգեայ բան»)։ Այս փաստը ցույց է տալիս, որ դրանք անտարակուսելիորեն մի մարդու հեղինակություն են։ Ղ. Ալիշանի կարծիքով նա պետք է լինի վերոհիշյալ Գեորգ Անեցին՝ Սամվել Անեցու ուսուցիչը. «Ինքն Սամվել հիշե... Գեորգ վարդապետ մը՝ որում աշակերտ ալ եղած էր ... շատ հավանորեն այս վարդապետն է Գեորգ Անեցի կոչված գանձասացն, որո անվամբ քսանեն ավելի գանձք կան, չափավոր շնորհքով, որոնց տնագրույն տառքն Գեորգ կկապեն և մեկուն վրա Անեցի կոչումն ալ դրած է»¹²։

Մեր կարծիքով նման մոտեցումը ճիշտ չէ, որովհետև «Անեցի» մականունը պահպանված է միայն մեկ գանձում, իսկ փաստերը հավաստում են, որ Գեորգի անունով ներկայացող գանձերի հիշյալ խումբը պետք է պատկանի 13-րդ դարի մատենագիր Գեորգ Սկևոսցու գրչին¹³։ Ուշագրավ է, որ Ղ. Ալի-

շանը ծանոթ լինելով Գեորգ Սկևոսցու աշակերտներից մեկի հաղորդած համապատասխան տեղեկությանը, այնուամենայնիվ, բնութային առարկա գանձերը վերագրում է ոչ թե Գեորգ Սկևոսցուն, այլ, ինչպես տեսանք, մեկ ուրիշ գանձասացի։ Այս շփոթության պատճառը՝ ձեռագրի ընթերցանություն ժամանակի մասին եղած վերոհիշյալ սխալ պատկերացումն է։ «...այլ վկայի յաշակերտէ միոյ նորին (իմա՝ Գ. Սկևոսցո—Ա. Զ.), եթէ արար նա և գանձս տէրունականաց և տօնից սրբոց, և են անշուշտ որոց տնատառք կապեն Գեորգ անուն. այլ յայտ է թէ ոչ ամենեքին, զի են և հնագույնի ուրումն Գեորգեայ այդպիսի գանձք, գտեալք յօրինակի գրելոյ յամի 1241, մինչ թերևս ծնեալ իսկ չէր Սկևոսցոս»¹⁴։

Այստեղ ակնարկված 1241 թ. ձեռագիրը Փարիզի № 79 ժողովածուն է։ Արդ, քանի որ նշված թվականը նրա Գանձարան մասի համար այլևս ընդունելի չէ, հետևապես Սկևոսցու հարցում Ղ. Ալիշանի ունեցած առարկությունը ենթակա է վերանայման, մանավանդ, որ առկա են Սկևոսցու, որպես գանձասացի օգտին վկայող այլ փաստեր։ Այստեղ առաջին հերթին հիշենք հատկապես այն իրողությունը, որ երբեմն գանձերի խորագրերում հիշվում է հեղինակի լրիվ անունը։ Օրինակ. «Քարոզ Ծննդեանն Քրիստոսի կթներորդ առորն, արարեալ սրբոյ վարդապետին Գեորգայ Սկևոսցոյ»¹⁵, «Ութերորդ առոր գանձ, ասացեալ Գեորգեայ վարդապետի Սկևոսցոյ ի Մեռնդն Քրիստոսի և ի թիփատութիւնն»¹⁶ և այլն։

Գեորգ Սկևոսցու հեղինակային իրավունքը հաստատվում է նաև գանձերի խորագրերում պահպանված պատվիրատուների անուններով, որոնք եղել են նրա ժամանակակիցները։ Հայտնի է, որ Սկևոսցին Հեթում Բ թագավորի պատվերով կատարել է Եսայի մարգարեի մեկնությունը¹⁷։ Կիպրոսի

¹² Հ. Ղ. Ալիշան, Ծնորհալի և պարագայ իւր, Վեներտիկ, 1873, էջ 126:

¹³ Ուշ շրջանի ժողովածուներում հանդիպում է նաև «Գեորգայ» (կամ «Գեորգե») ծայրակապով մի գանձ՝ նվիրված Կյուրեղ Երուսաղեմացուն (ձեռ. № 474, թերթ 116բ, ձեռ. № 6839, թերթ 32ա)։ Սա փաստորեն Նիկիայի ժողովին նվիրված հեղինակի գանձի մշակումն է, որտեղ որոշ տներ կրկնված են գրեթե նույնությամբ, կամ փոփոխված տողեր, իսկ առանձին տներ տեղափոխված են (օրինակ՝ Նիկիայի ժողովին նվիրված գանձի վեցերորդ տունն այստեղ ներկայանում է իբրև սկիզբ)։ Նման երևույթը պիտի բացատրել այսպես. հայտնի է, որ Կյուրեղ Երուսաղեմացին եղել է Նիկիայի ժողովի մասնակիցներից, ուստի այդ ժողովին նվիրված գանձի այն տները, որտեղ հիշվում է Կյուրեղ Երուսաղեմացին, փոփոխվել ու հարմարեցվել են ըստ պահանջի, և ստացվել է գանձի մի նոր միավոր։ Դա, ըստ երևույթից, կատարվել է հետագայում, քանի որ վաղ շրջանի ձեռագրերում հիշյալ գանձը բնավ չի հանդիպում։ Բացի այդ, վերջին տունը թողնում է հապճեպ շարադրանքի տպավորություն։

Մոտավորապես նույնպիսի բան կատարվել է Գեորգի մեկ ուրիշ գանձի հետ՝ նվիրված Ավետարանիչներին (տես, օրինակ, Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 7785, թերթ 469բ)։ Ժամանակի ընթացքում վերջինս ենթարկվել է որոշ փոփոխությունների ու աղավաղումների, առաջին և հիմնգրորդ

տների միջև կատարվել է տեղաշարժ ու ստացվել է գանձի նոր տարբերակ, արդեն այլ խորագրով՝ «Գանձ Յոհանու և Յակոբա՝ Որդոցն Որոտմ(ան)» (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 8505, թերթ 123, ժամանակ՝ 1458 թ.):

¹⁴ Հ. Ղ. Ալիշան, Միսուն, Վեներտիկ, 1885, էջ 108:

¹⁵ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 7785, թերթ 50ա:

¹⁶ Փարիզի Ազգ. Մատենադարան, ձեռ. № 80, թերթ 67բ (տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Մանրածապալենների բաժին, № 454):

¹⁷ 1295 թ. Երեմիա քահանան գրել է. «...Եթե Հեթոնյ Բ արքայի (1289—1307) տեսեալ զմեկնութիւն համարձակախօս աստուածատես մարգարեից

№ 48 Գանձարանում²¹, Հովհան Ոսկերերանին նվիրված Գեորգի գանձի խորագրում էս հիշվում է Հերոս արքան. «Քարոզ ս. Յովհաննու Ոսկերերանու, Գեորգեայ վարդապետի, ի խնդրոյ արքայի Հայոց Հերմոյ» (թերթ 203թ)²²:

Կիպրոսի այդ նույն ձեռագրում Գեորգի գանձերից երկուսի խորագրերում հիշվում է նաև Սկևռայի առաջնորդ տեր Սիմեոնը. «Քարոզ Նիկիայ սուրբ ժողովոյն, Գեորգեայ(1) վարդապետի, ի խնդրոյ տեր Սիմեոնի և առաջ(նորդի) Սկևռայի» (թերթ 56ա), «Քարոզ վարագա(1) սուրբ Խաչին, Գեորգեայ վարդ(ապետի), ի խնդ(րոյ) տեր Սիմեոնի՝ առաջ(նորդի) մեծի ուխտի Սկևռայի» (թերթ 188ա): Հետաքրքրական է նկատել, որ ձեռագրի գրիչը նույնպես կոչվում է Սիմեոն: Ն. Ալիկյանը գտնում է, որ Կիպրոսի Գանձարանի գրիչը՝ գանձերի խորագրերում հիշված Սկևռայի առաջնորդ տեր Սիմեոնն է. նրա կարծիքով, անթվական այդ Գանձարանը պետք է ընդօրինակված լինի Գեորգ Սկևռացու կենդանության ժամանակ²³: Նման ենթադրության համար նա հիմք է ընդունում Գեորգի երկու գանձերին կից գտնվող հետևյալ հիշատակագրությունները.

Եսայեայ, և զի մեծն Եփրեմ կարճ և համառոտ քաջ-
դուրակ քանիք էր անցեալ ընդ նա, իսկ աստուածաշնորհ Յովհան Ոսկերերան... ճոխարար խօսեցեալ.
արդ քարգաւաճս այս վնեմս Հերոս՝ ի մտի եղեալ
զստա ի մի ժողովել ... խնդրեաց զայս առնել հարկեցուցիչ հրամանս՝ ի յերթերջանիկ և ի լուսարան
բարունապետն Գեորգեայ... իսկ սա իրրև քարոզ
ճշմարիտ՝ հնազանդեալ հարկեցուցանող հրամանին...
զրեալ ձեռամբ իրով ետ նմա...»: (Տե՛ս Հ. Ղ. Ալի-
շան, Շշվ. աշխ., էջ 103):

¹⁸ Ձեռագիրն այժմ տեղափոխված է Անթիխիասի կաթողիկոսարանը և կրում է 59 համարը (տե՛ս «Հանդես Ամսօրեայ» 9—12, 1956, էջ 475—480):

¹⁹ Այս գանձը ձեռագրերում երբեմն նվիրված է լինում Գրիգոր Աստվածաբանին, բովանդակային լույսով ամենա փոփոխություններով: Բրիտանական թանգարանի № 54 Or. 2608 Գանձարանում (1411 թ.) այն ներկայանում է Գեորգ Սկևռացու անունով (տե՛ս Fr. Conybeare, A Catalogue of the Armenian MSS in the British Museum. London, 1913, էջ 119): Աղյախի մականունն այլ աղյուրներից մեզ հայտնի չէ, բայց կան ձեռագրեր, որտեղ պահպանված է Գեորգ Սկևռացու անունը (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 3866, թերթ 7ա): Ուրեմն, պիտի ենթադրել, որ Գեորգ Սկևռացին կոչվել է նաև Սկևռացի:

²⁰ Հ. Ն. Ալիկյան, Յուդայի հայերեն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, այժմ փոխադրված Անթիխիաս, կաթողիկոսարան, «Հանդես Ամսօրեայ», 9—12, 1956, էջ 480:

ա) «Ջրաբեմամբս վարդապետն Գեորգ Սկևռացի, որ ոգեսց զսա քարի յիշման արժանի արարէք, ով սուրբ երգեցաղոք: Ընդ նմին և զմեղատոր հողս զԻմէ(ոն), և Աստուած զմեզ յիշեցէ» (թերթ 56ա):

բ) «Ջրաբեմամբս վարդապետ Գեորգ քարի յիշման արարէք արժանի, ով սուրբ երգեցողք և զմեղատ(ր) զժողիկս (այլ հին գրչե մը), և զիս զհարսեղս» (թերթ 62ա):

Գեորգ գանձասացի ժամանակակիցներից են նաև Մարկոս վարդապետն ու Թորոս քահանա Տարսուհեցին, որոնց համար հեղինակը գրել է հետևյալ գանձերը. «Քարոզ ս. առնարանչացն, ի խնդրոյ Մարկոս վարդապետի, ի Գեորգեայ վարդապետն», «Գեորգեայ վարդապետի ոգեալ քարոզ սրբոյն հարաղի, ի խնդրոյ Թորոս քահանայի Տարսուհեցոյ»²¹: Նշված երկու պատմիկառուների մասին որևէ տեղեկություն չունենք. սակայն, հաշտնի է, որ 1290-ական թվականներին, այսինքն՝ Գեորգ Սկևռացու ժամանակ, Սկևռայի վանքում եղել են միաբաններ՝ Մարկոս ու Թորոս անուններով²²: Հետևյալպես, կարելի է ենթադրել, որ նրանք հենց այն անձնավորություններն են, որոնց մասին հիշվում է գանձերում:

Վերջապես չպիտի մոռանալ, որ Գեորգ Սկևռացու գանձասաց լինելու մասին չի տարակուսում նաև Ղ. Ալիշանը: Նա, պարզապես, Սկևռացու աշակերտի տված վկայության և Փարիզի № 79 ձեռագրի գրության թվականի հակասական փաստերի պատճառով կանգնում է երկբևորների ստաջ ու 1241 թ. ընդօրինակված հիշյալ ձեռագրում փորձում է տեսնել մի այլ Գեորգի: Այժմ, երբ մեզ համար արդեն պարզված է այդ թվականի հետ կապված թյուրիմացությունը, Ղ. Ալիշանի վերոհիշյալ առարկությունը միանգամայն անհիմն է:

Այսպիսով, փաստերը հավաստում են, որ Փարիզի № 79 ձեռագրում իրրև գանձասաց ներկայացող Գեորգը՝ Սկևռացին է, որից առ ալսօր մեզ հայտնի է տասներկու գանձ: Ինչ վերաբերում է «Գեորգ Անեցի» ծայրակայն ունեցող միակ գանձին, առայժմ Գեորգ Սկևռացու գանձերի հետ նրա ունեցած առնչությունը մնում է չյուծված:

Գեորգ Սկևռացին ապրել ու ստեղծագործել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսին: Նա ծնվել է 1246—1247 թթ. ու վախճանվել 1301 թ.²³:

²¹ Կիպրոսի ձեռ. № 48, թերթ 198թ և 251թ:

²² Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների քառարան, Բ. 1944, էջ 352: Գ. 1946, էջ 266:

²³ Է. Բաղդասարյան, Գեորգ Սկևռացու «Վարքը», «Հանքեր Մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 405:

Ըստ այդմ էլ, նրա գանձերը բովանդակող Փարիզի № 79 ձեռագրի Գանձարան մասը կարող է գրված լինել Տաղարանի ընդօրինակությունից (1241 թ.) բավական հետո: Նշված ձեռագրում մեկ ուրիշ գանձասացի՝ Մովսեսի առկայությունը, մեր կարծիքով, թույլ է տալիս ենթադրել, որ «Գանձարան»-ի ընդօրինակությունը չէր կարող կատարված լինել 1270—1280-ական թվականներից առաջ: Արդ, ո՞վ է Մովսեսը:

Փարիզի № 79 ձեռագրի Գանձարան մասում Մովսեսն ունի քսան գանձ, բոլորն էլ հեղինակի անունը հոդող ծայրակապով՝ «Մովսէսի երգ», «Մովսէսի բան» և նման այլ ձևերով: Այդ ստեղծագործությունները հիմնականում գրված են ազատ բանաստեղծությամբ (նկատելի է 4—5, երբեմն 5—5 ոտքով գրելու միտում)։ տարակույս չկա, որ բոլորը պատկանում են միևնույն հեղինակի գրչին: Վերջինիս մասին գանձերի խորագրերում չեն պահպանվել լրացուցիչ նշումներ, որոնց միջոցով հնարավոր լիներ պարզել Մովսեսի ով լինելը: Դ. Ալիշանը հրատարակելով Վարդանանց տոմհին նվիրված նրա գանձը (բացի առաջին ու վերջին տներից) պարզապես ասում է. «Այս գանձիս կամ քարոզիս հեղինակն է Մովսես ոմն, ինչպես որ տնագլուխ տառքն ցուցնեն... օրինակն 620 տարվան ձեռագրե մը առնված է, որ հեղինակին բավական հնությունն այլ ցուցնեն»²⁴: Տպագրելով Մովսեսի՝ Գրիգոր Լուսավորչի թոռներին նվիրված գանձից մեկ տուն, Դ. Ալիշանը գրում է. «Ասոնց համար երգե քաջ գանձասացն Մովսես»²⁵:

Այս է Մովսեսի՝ որպես գանձասացի մասին մեր ունեցած ամբողջ տեղեկությունը: Ուշագրավ է, սակայն, այն փաստը, որ ձեռագրերում Մովսեսի գանձերն ընդհանրապես ներկայանում են Գեորգի ստեղծագործությունների հետ: Նշված հանգամանքն էլ մեզ թելադրում է նրան որոնել 13-րդ դարի հեղինակների շարքում: Այդ տեսակետից ամենահավանական թեկնածուն Գեորգ Այկուացու աշակերտ՝ Մովսես Երզնկացին է: Վերջինս ծնվել է Դարբանդյաց գավառում՝ Կամախում և ուսումն ստացել Ավագ վանքում: Նա իր ուսուցչի՝ Գեորգ Այկուացու մասին առհասարակ խոսել է ջերմ սիրով ու ակնածամբով, իսկ նրա մահվան առթիվ գրել հատուկ ռըբ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Մովսես Երզնկա-

ցու մասին՝ իբրև գանձերի հեղինակի, բանասիրության մեջ որևէ ակնարկ չի եղել: Դ. Ալիշանն, ինչպես տեսանք, անդրադարձել է Փարիզի № 79 ձեռագրում գտնվող Մովսեսի գանձերին, բայց «Գանձարան»-ի համար մինչև այժմ ընդունված 1241 թ. նրան կաշկանդել է նաև այս հեղինակին ճանաչելու հարցում: Այժմ, երբ այնքա անտարակուսելի է, որ Գեորգ գանձասացը հենց Գեորգ Այկուացին է, անհավանական չէ, որ Մովսեսը լինի նրա աշակերտ՝ Մովսես Երզնկացին: Հետաքրքրական է, որ 14-րդ դարի սկզբում Մովսեսը հաստատվել է Երզնկայում ու այդտեղ էլ մահացել 1323 թ.²⁶, որովհետև խնդրո առարկա Գանձարանը, ինչպես երևում է 1361 թ. հիշատակարանից, նույնպես այդտեղ էր պահվում: Չպիտի մոռանալ նաև այն փաստը, որ այդ Գանձարանում են խմբված Մովսեսի գրեթե բոլոր գանձերը²⁷: Նվագ կարևոր չէ և այն, որ Գեորգ Այկուացուն ժամանակակից Կիպրոսի № 48 Գանձարանում, նրա աշակերտ Մովսեսը չունի ոչ մեկ գանձ: Դա, ըստ երեկության, պիտի բացատրել նրանով, որ նշված ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ Մովսեսը, երիտասարդ լինելով, դեռևս գանձեր չէր գրում:

Թվում է, թե վերևում նշված տվյալները տալիս են որոշ հիմք Փարիզի № 79 ձեռագրում հանդիպող Մովսեսին նույնացնելու Մովսես Երզնկացու հետ: Եթե իրոք այդ Մովսեսը Երզնկացին է, ապա խնդրո առարկա Գանձարանը չի կարող ընդօրինակված լինել ավելի վաղ, քան 1270 թ.: Մեր կարծիքով հնարավոր է, որ այն գրված լինի Տաղարանից կես դար հետո՝ 1300-ական թվականներին: Ինչ վերաբերում է հիշյալ ձեռագրի Տաղարան մասին, ապա դրան կանդադարառնաք առանձին:

²⁴ Դ. Ա. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 507—509:

²⁷ Երուսաղեմի № 231 ձեռագրում պահպանված են Մովսեսի՝ Վարդանանց տոմհին և Գրիգոր Լուսավորչի թոռներին նվիրված երկու գանձերը: Նորայր եպս. Պողարյանը «Սիոն» ամսագրում (1951 թ., էջ 75—76) հրատարակել է նրանցից մեկը՝ Վարդանանց տոմհին նվիրվածը: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դա լիովին տարբերվում է միևնույն տոմհին նվիրված հեղինակի մեզ ծանոթ գանձից (Փարիզի ձեռ. № 79, թերթ 48ա) և կարող է դիտվել իբրև այլ խմբագրություն: Եթե այլ խմբագրություն է նաև Երուսաղեմի հիշյալ ձեռագրում գտնվող Գրիգոր Լուսավորչի թոռներին նվիրված գանձը, ապա այս և նախորդ մտուրը կարող ենք ճանաչել իբրև ինքնուրույն միավորներ, ու այդ դեպքում Մովսեսի՝ մեզ հայտնի գանձերի ընդհանուր թիվը կլինի քսաներկու:

²⁴ Դ. Ա. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1920, էջ 243: Այստեղ, Դ. Ալիշանն, ըստ երևույթին, նկատի ունի Փարիզի № 79 ձեռագիրը:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 320: